

Предраг М. Видановић*, Пирот
Predrag M. Vidanović, Pirot

БИТКА КОД РАЧЕ ЂУМРУКА
(од 3. септембра до 14. октобра 1914. године)
BATTLE AT RAČA ĐUMRUK
(from 3rd September to 14th October, 1914)

***Сажетак:** Рад обрађује један сегмент у оквиру Првог светског рата, а односи се на битку, у српској историографији познатој као Битка на Дрини. С обзиром на то да је овој бици претходила Церска битка, а након ње се одиграла Колубарска битка, Битка на Дрини остала је у њиховој сенци. Једина битка у оквиру ове, а која је нашла своје место у историографији јесте битка на Мачковом камену. У оквиру Битке на Дрини, а на сектору Црна Бара – Параишница највеће борбе су се одигравале према фронту Моравске дивизије I позива, односно према фронту 3. пешадијског пука који је познатији и као пироћански пук, као и 16. пешадијског пука у чијем саставу је, такође, било Пироћанаца. Борба вођена на овом сектору назива се још и битка код Раче Ђумрука. Рад је урађен на основу пуковског дневника Релација 16. пешадијског пука I позива од 26. 8. 1914. до 2. 12. 1914, као и сведочења које нам је оставио Јован Поповић, учесник у самој бици. Битка код Раче Ђумрука спада у ред рововских битака и трајала је безмало два месеца. Карактерише је непрестана артиљеријска и пешачка ватра, тактичка, али и психолошка борба. Војна, али и материјална надмоћ једне стране, наспрам исцрпљених војника који нису у стању да нападну, а да се повлаче не смеју.*

***Abstract:** The study deals with one segment within the First World War and relates to the battle which is in Serbian historyography known as the Battle on the river Drina. As this battle was preceded by Cer Battle and followed by Kolubara Battle, Battle on the River Drina remained in their shadow. The*

---

* prmvidanovic@gmail.com

only battle which took place within the Drina Battle and found its place in the historyography is the Battle on the Mačkov kamen. Within the Drina Battle and on the location of Crna Bara-Parašnica, the greatest battles were taing place towards the front of Morava division of the 1st summon i.e. towards the front 3 of the infantry which was known as the Pirot regiment as well as 16th infantry regiment in which men from Pirot also participated. The battle which took place on this location is also known as the Battle at Rača Đumruk. The study has been made according to the regiments diary Relation 16 of the infantry regiment, summon 1, as of 26. 8. 1914. and also due to the testimony given by Jovan Popović who was the participant in the battle. The Battle at Rača Đumruk belongs to the trench battles and lasted for almost two months. It was characterized by continuous artillery and infantry fire and was also tactics strategy and psychological battle. Millitary and material supremacy of one side as opposed to the drained soldiers not able to attack and not allowed to retreat.

Кључне речи: Први светски рат, Битка на Дрини, Рача Ђумрук, Парашница, Црна Бара, 3. пешадијски пук, 16. пешадијски пук, пироћански пук

Key words: First World War, Battle on the river Drina, Rača Đumruk, Parašnica, Crna Bara, 3rd infantry regiment, 16th infantry regiment, Pirot regiment

Након Церске битке и пораза аустроугарске војске, српска Врховна команда наредила је офанзивно деловање II и III армије са намером да потпуно елиминише могући противудар. Међутим, даноноћни замор од кретања и борби, знатно је умањио физичку снагу људства, а са тим и његов нападачки дух. Због слабе комуникације између армија, пропуштена је прилика да II армија нападне у бок аустроугарску војску, која је била испред III армије. Тиме су изгубљени најповољнији моменти за напредно гоњење, за претицање аустријске војске са ударима у боку и позадини. Због тога је гоњење морало бити чисто фронтално, које је изгубило много од свог интензитета и слабило идеју даљег нападања и гоњења (Станисављевић, 1928, стр. 77-80).

У периоду који је уследио након тога, српска Врховна команда је проценила ситуацију и дошла до закључка да аустроугарска Балканска војска, и поред тешког пораза на Церу, није потучена, и да се може очекивати нова офанзива. Ова процена била је заснована на основу извештаја које је добијала Врховна команда, а у којима се наводи да Аустроугарска спрема нову војску против Србије. Аустроугарски пораз у Србији, иако је био прикриван, био је познат

становништву, преко кога је почео да се колеба морал војске на руском фронту. Поред тога, постојала је и опасност од устанка у Босни и Херцеговини. То су били главни разлози који су уверавали српску Врховну команду да Аустријанци неће смети ослабити своје снаге према Србији (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Књ. 2, 1925, стр. 1*). Са друге стране, врховне команде француске и руске војске тражиле су да српска војска почне операције на аустроугарској територији и привеже део аустроугарских снага које би могле бити пребачене на руски фронт. Стога су предузете хитне мере да се изврши попуна проређених оперативних јединица и побољша општи материјални положај војске. И поред материјалне неприпремљености, недостатка муниције, малобројне артиљерије, оскудице у мостовном материјалу која је неопходна за прелазак великих водотокова као што су Сава и Дрина, српска Врховна команда образује фронт према Аустроугарској. Тако је крајем августа 1914. године одлучено да Прва армија (Дунавска дивизија I позива, Шумадијска I позива, Коњичка дивизија и Обреновачки одред) пренесе операције у Срем. Са њима је садејствовала и Тимочка дивизија I позива из Друге армије на помоћним правцима. Друга и Трећа армија задржане су привремено у одбрани Дрине. Ужичкој војсци наређено је да у садејству са црногорском Санџачком војском и Дринским одредом пређе у офанзиву према Вишеграду, Сребреници и Власеници и да угрози десни бок и позадину аустроугарских главних снага на Дрини (Војна енциклопедија, 1975, стр. 278). Основна идеја српског ратног плана била је офанзива на крилима, а дефанзива у центру (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Књ. 2, 1925, стр. 117*).

Генерал Оскар Поћорек, како би осујетио српску офанзиву, извештава своју команду да по опоравку 5. армије и прегруписавању 6. армије, намерава предузети противофанзиву на три фронта. По том плану требало је са 5. армијом преко Саве продрети у Мачву, са 6. армијом прећи Дрину и наступити ка Лозници и Ваљеву, а са остатком 2. армије (која је после Церске битке пребачена на руски фронт, осим једне дивизије и неких посадних јединица) бранити Срем и Банат, везујући српске снаге на Сави и Дунаву. План команданта Балканске војске генерала Оскара Поћорек био је супротан српском, предвиђао је офанзиву у центру, а дефанзиву на крилима (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба,*

Хрвата и Словенаца, Књ. 2, 1925, стр. 118). Основни задатак био је да одбрани југоисточне границе Монархије због страха од могућег продора јачих српских снага у суседне покрајине Аустроугарске и организовање побуне. Искуство из пораза на Церу није га поколебало и сматрао је да је офанзива из Босне најбоље решење, јер се њоме отклања таква опасност. Погоднији правац, долином Велике Мораве, одбачен је из разлога што би прегруписавање снага захтевало напоре и времена, а што би довело до одлагања офанзиве, с којом му се јако журило. С друге стране, претерана самоувереност није му допуштала да остане пасиван на тој граници, јер је сматрао да би то само допринело јачању престижа Србије, што је по сваку цену желео да спречи. Он се, дакле, при доношењу одлуке за офанзиву и у избору правца напада више руководио политичким него војничким мотивима (Ђуришић, 1969, стр. 54-55).

На основу изложених планова од 6. септембра до краја октобра 1914. године вођене су жестоке борбе у Срему, Мачви, дуж десне обале Дрине и даље на исток ка Ваљево (Динчић и Трајковић, 2018, стр. 34). Ове борбе познате су у нашој историографији као Битка на Дрини. У тим борбама, почетком септембра, ангажована су 202 аустроугарска батаљона, са око 500 топова и око 400 митраљеза, односно око 230.000 људи, према 282.000 српских војника ангажованих на Дрини, Сави и Дунаву. Сем тога, аустроугарске Балканске снаге су биле боље наоружане, однос у артиљерији био је 1,66:1, а у митраљезима – скоро 4:1 (Ђуришић, 1969, стр. 56-57). У то време на Источном фронту била је у току Галицијска битка, а на Западном фронту битка на Марни.

Највећи окршаји у Бици на Дрини, били су на сектору Црна Бара – Парашница. Борба која је трајала 41 дан, од 3. септембра па све до 14. октобра у којој је све време учествовао 16. пешадијски пук „Цар Никола II“ у садејству са 3. и 14. пешадијским пуком, назива се још и борба код Раче Ђумрука.

У новој офанзиви Балканских снага преко Дрине, аустроугарска 5. армија имала је задатак да овлада Мачвом а затим, у садејству са 6. армијом и снагама из Срема, опколи и уништи главне српске снаге у западној Србији (Ђуришић, 1969, стр. 117). Прве вести о могућности новог преласка аустроугарских трупа преко Дрине стигле су до Штаба Моравске дивизије I позива, 24. августа. Генерал Гојковић је из свог штаба у Клењу известио команданте пукова да је командант Комбиноване дивизије добио извештај да

две веће колоне противничких војника иду од Бијељине ка Дрини (Динчић и Трајковић, 2018, стр. 34).

Дрина је у свом доњем току веома кривудава и често је мењала ток, градећи тако велики број рукаваца и ада, што је јако отежало оријентацију у погледу главног речног тока. Обале су биле обрасле густим шибљем, шеваром и трском, а њихова непосредна позадина, земљиште, и иначе веома равно, било је под кукурузом у фази зрења, што га је чинило готово сасвим непрегледним. Сем тога, на већем делу свога тока матица је ближа десној обали, а аде и спрудови су се пружали дуж леве обале, те су предњи и извиђачки српски делови могли и њих да искористе за одбрану. Па ипак, ове незнатне предности биле су паралисане тиме што је и лева обала била обрасла шибљем, а идући даље на запад, речна долина била је покривена шумарцима и шумама, које су омогућавале прикривено кретање аустроугарских трупа. За прелаз је била најпогодније само ушће Дрине, где су наноси местимично били тако велики да су реку чинили газном, а затим аде југоисточно од села Балутана и Међаша, где је главни речни ток широк свега 80 метара. Од ушћа Дрине до Бановог брода, Сава прави лук, дубоко увучен ка Сремској Рачи, остављајући тако Парашницу, као полуострво, са три стране омеђену речним током. Са леве обале Саве и са речних монитора, читаву Парашницу могуће је подвргнути унакрсној ватри, чак и пешадијској. Најистуренији врх Парашнице, Рачански кључ, погодан је за постављање моста и пребацивање трупа (Ђуришић, 1969, стр. 118-119).

Снаге 16. пешадијског пука, које су осигуравале обалу Дрине подељене су на два дела. Један је део осигуравао обалу Дрине од Лиманске аде па низ Дрину све до места где је почињао борбени распоред трупа. Други, већи део био је у борбеном распореду према непријатељу, који је био прешао Дрину. Одбрамбени положај, на коме је извршен борбени распоред, била је линија, која је полазила од Дрине на месту 600 метара источно од старе Рачанске царинарнице, па идући источном страном Милутинове стараче, самом обалом излази на друм што води од Црне Баре за Парашницу, па од те тачке иде на север 550 метара одакле под правим углом скреће на исток и после 400 метара прелази у рејон Парашничког одсека.

Борбени распоред на овом сектору био је следећи: на десном крилу дуж обале Дрине, две чете, и то једна из 3. пешадијског пука I позива која се са својим левим крилом наслањала на Дрину и одржавала везу са десним крилом делова који су вршили улогу осигу-

гурања, десно од ње једна чета из 14. пука I позива. Обе ове чете чувале су фронт према Дрини, постављене укосом, тако да како се је више ишло ка њеном десном крилу, више се удаљавало од Дрине (Војни Архив (ВА), Војска Краљевине Србије (ВКС), п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 15). Одавде у десно били су распоређени 1. батаљон 3. пешадијског пука I позива чије је десно крило долазило до друма Црна Бара – Парашница, па 3. батаљон 16. пешадијског пука, који се налазио на источној ивици напред поменутог друма и десно од овог батаљона, у правцу ка истоку био је 3. батаљон 3. пешадијског пука који је одржавао везу са левим крилом Парашничког одсека (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 16).

Непрекидна пушчана ватра од стране Аустроугара са друге стране Дрине имала је за циљ да се испита снага српске војске на том потезу и припреми напад за прелаз преко реке, а који је већ 26. августа и извршен на десном крилу Моравске дивизије I позива код Раче Ђумрука, а према 3. пешадијском пуку. Помоћ која је упућена на овом сектору успела је да јуришем и контранападом потуче аустроугарску војску још у њеном развијању за борбу и успе да је пребаци на леву обалу Дрине (Историјски архив у Пироту (ИАП), Лични фонд Јована Поповића (л. ф. Ј. П.), Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук од 3. септембра до 14. октобра 1914. године – Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 1-2).

У зору 3. септембра Аустријанци су успели да се поново пребаце преко Дрине и Саве и да снажно потисну српске трупе које су се морале под борбом повлачити. Међутим како друга линија одбране на коју би се она могла утврдити није била израђена, оне су се зауставиле на отвореном земљишту и ту су се почеле укопавати под борбом. Њима је послата помоћ из позадине међу којом је био и 3. батаљон 16. пешадијског пука I позива Јована Поповића² који нам управо сведочи:

Борба је узела била великог маха и непријатељ је пошто-пото био решен да пређе и већ у зору успева и прелази код

² Јован Ђ. Поповић рођен је 1887. године у селу Балта Бериловци, Срез нишавски. Завршио је Учитељску школу у Алексинцу 1906. године. Био је резервни пешадијски потпуковник са више од десет ратних одличја. Учитељ по образовању, изузетне војне способности. За време битке на Рачи Ђумруку био је командир 3. чете 3. батаљона 16. пука. За собом је оставио Кратак опис борбе на положају Рача Ђумрук.

Раче Ђумрука са своја 3 пука. Тачно у 4½ часова изјутра 3. септембра батаљон крену са свог преноћишта као појачање 1. батаљону 3. пука са задатком да непријатеља задржи од даљег надирања, а по могућству протера га на леву страну. Кроз село Црну Бару претрчавали смо један по један преко сеоских сокака и улица услед јаче артиљеријске ватре непријатељске јурећи што пре на место где је непријатељ пробио. Дошав на крај села код Јуришићевог имања командант батаљона изда заповест да се 1 и 2 чета крену у I борбени ред, а 3 и 4 у други и кренули смо се горе. Пред нама је било пуно неких плотова и препона, преко којих смо имали проћи па до непријатеља доћи. Све те препреке савлађиване су без икаквих теškoћа, јер смо јурили по сваку цену што пре да дођемо у сусрет и не дамо му време и место за развијање, а он је већ у масама био прешао (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 3).

Током целог дана војска Оскара Поћорека је покушавала напад на фронту почев од Раче Ђумрука па североисточно ка Парашници. Јаком артиљеријском ватром дејствовала је на српске ровове који су под борбом рађени, те им наносили велике губитке. Сем пољских и хаубичких оруђа, аустроугарска војска је тога дана тукла српски положај и из монитора и из блиндираних топова, које је преносила са места на место, на левој обали Дрине.

Српска војска је успела пре Аустроугара да на јуриш заузме ровове на обали Дрине, јер у супротном никакав отпор не би могао бити дат, а камоли одржати се 41 дан. Борба и победа за тај дан била би изгубљена, а овако, противничка страна је потиснута (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 4).

Захваљујући положају ових ровова, с обзиром на то да су испред себе имали брисани простор, као и њиве са кукурузима кроз које су се кретали аустроугарски војници. Појава аустроугарске пешадије на ивици кукурузишта спремно је дочекивана од стране српске војске.

Отпоче паклена ватра у масу непријатељску која је само напред јурила не обазирјући се на кишу од куришума наших

„Божје, Божје, да је коме стати па видети“ како веле наше народне песме, чуда од Швабова. Први редови падају, за њим гурају други – „Брза паљба!“ Не престаје се командовати. Овакво њихово надирање у место да нас је збунило, напротив охрабрило је нас. Зачас избише војници они, који беху посели ровове, па ко стојећи, ко клечећи, како је могао гађао непрестано у масу непријатељску (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 5).

Напад Аустроугара на овај начин био је заустављен и они су почели да се повлаче делом на саму обалу Дрине, а делом су извршили рокаду према пуковима Тимочке дивизије, према Парашници. Испред ровова српске војске остало је око 400 – 500 мртвих и рањених аустроугарских војника, а српских војника било је мртвих, рањених и контузованих, 61 војник. За њима је остало и оружје и опрема, која је сакупљана од српске стране.

По кукурузу чуо се само јаук и запомагање рањених и полумртвих Аустријанаца, који су од задобивених рана, а потом и од глади после тек неколико дана изумирали. Један нам војник оприча да је наишао на једног рањеника после 3-4 дана, који је без хлеба био и оглодао све клипове на струковима од кукуруза који су поред њега били па тек онда умро, нашав поред самога њега једно два клипа још непоједена (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 7).

У ноћи између 3. и 4. септембра Аустријанци су више пута покушавали напад на цео фронт, отварајући јаку артиљеријску и пушчану ватру, али сваки покушај био је одбијен. Целе ноћи на положају Моравске дивизије I позива, источно од Рачанске царинарнице водила се жестока борба, али и овај положај је одбрањен од стране српских војника. Преко дана 4. септембра до поднева престала је пушчана и митраљеска ватра, док је аустријска артиљерија и даље дејствовала и то највише на први борбени ред и позадину, на путу Црна Бара – Рача Ђумрук. Пола сата после поднева, добијен је телефонски извештај да су Аустријанци прешли Саву код Јасенове Баре и угрозили положај XIV пука II позива на десном крилу Парашничког одсека. Прегруписавањем чета и овај напад противника је осујећен и положаји задржани. Аустријанци

су на десном крилу Парашничког одсека били задржани, али је извидница утврдила да нису напустили положај код Раче Ђумрука и да се утврђују код царинарнице (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 19).

У току дана, 5. септембра аустроугарска војска је дејствовала са више артиљеријских група разног калибра. Иако ова ватра није наносила много губитака ипак је њено дејство било врло велико, јер није долазила само са једног правца, већ је долазила са свију страна и укрштала се над српским положајем тукући истовремено и са бока и са леђа. Поред губитака које су имале српске трупе, њено снажно дејство утицало је и на морал војника. Српске батерије нису могле паралисати аустријску артиљерију која је била добро маскирана, а поједине су биле и ван домета. Највећи проблем српске артиљерије био је, свакако, недостатак муниције.

Аустроугари су тога дана дејствовали преко целог дана, када јаче, када слабије. Како би се српска артиљерија припремила за ноћно гађање, наређено је да све батерије у 17 часова отпочну репарацију терена, према царинарници и према аустроугарским стрељачким рововима. Ова репарација терена учинила је да се противник сакрије у своје ровове јер је од дејства српске артиљерије трпео велике губитке, а у исто време и његова је артиљерија престала дејствовати. Репарација терена и дејство артиљерије трајало је све до мрака када је ватра са српске стране обустављена (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 21). Током ноћи, аустроугарска војска је више пута покушавала да се покрене напред уз непрекидну артиљеријску и пушчану ватру, али је сваки пут наилазила на снажан отпор и враћана на почетне положаје.

Следећег дана, 6. септембра, током преподнева владало је замишљење, да би се по подне наставило аустроугарско артиљеријско дејство, нарочито од Рачанске царинарнице и од Балатуна. Наредног дана, 7. септембра, у 1 час и 30 минута аустроугарске трупе су биле отпочеле јаку пешачку и артиљеријску ватру према десном крилу, на коме се тада налазио 3. батаљон XVI пука, али напад нису предузимале, док су напад били извршили на левом крилу Парашничког одсека и том приликом су напредовале и примакле се стрељачким рововима овога одсека и ту се укопале. У 13 часова и 15 минута командант XIV пука I позива јавио је да су аустроугарске трупе у великом броју прешле Саву и прикупљају се према

његовом десном крилу, где се поједини делови укопавају на 700 метара испред његових ровова (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 22). Са друге, северне стране, у 14 часова, аустроугарска слабија пешачка одељења била су почела да се приближавају поред српских ровова и кренула у напад према 3. батаљону XVI пука и 1. батаљону III пука. Наизменична јака пушчана и митраљеска ватра трајала је пола сата и аустроугарска војска је била заустављена и принуђена да се врати у своје ровове. После дуже артиљеријске палбе, Аустроугари су поново својом пешадијом у 16 часова предузели напад на истом сектору. Иако је са српске стране отворана јака пешачка и митраљеска ватра, противник је успео да дође у непосредну близину њихових ровова, одакле је бомбама принуђен на повлачење (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 23).

Заступник команданта III пука подневши бројно стање у свом пуку, представио је да му је пук досадашњом борбом физички и морално изнурен и тада је одлучено да се уместо дотадашњих четири батаљона, формирају три. Од 1. и 3. батаљона образован је један батаљон, те је тако постигнуто да су батаљони довољно јаки за тактичку употребу, како у погледу броја војника, тако и у погледу старешинског кадра. Ово формирање извршено је на тај начин што је са положаја смењен и доведен у резерву 1. батаљон, па су од њега формиране две чете, а затим је са положаја повучен у резерву и други батаљон, а после одмора од једног дана упућен је да смени трећи батаљон који је у саставу Парашничког одсека. Чим је смењен 3. батаљон, и од њега су формиране две чете и спојене са оним двама четама првог батаљона и образован је један батаљон (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 28).

Наредног дана команданти батаљона и чета XVI пука шаљу извештаје како је примећено кретање аустроугарске војске према ушћу Дрине у Саву. У извештајима се наводи да противник размешта своје топове на десној обали Дрине и да су саградили понтонски мост на Дрини (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, Књ. 2, 1925, стр. 125) на 100-200 метара низводно од Раче Ђумрука. Каже се и да поједина одељења прелазе преко моста и да се његова пешадија журно утврђује на целом фронту тј. од пута за Рачу Ђумрук па до пута Црне Баре – Дрина. У 19 часова и 30 минута Аустроугари су из својих ровова отпочели да дејствују пушчаном ватром. Међутим, како је

то била већ устаљена појава, на почетку није се придавала већа важност овој ватри. Око 22 часа и 15 минута ватра је била достигла своју највећу снагу, а затим, одједном је прекидана на појединим местима. Са тих места где је ватра била прекидана, противник се почео покретати у напад (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 26). Приметивши напад, српска је пешадија отворила ватру, али није била у стању да противника задржи, који се постепено приближавао њиховим рововима. После дуже борбе, Аустријанци су пришли у непосредну близину српских ровова, где су били дочекали бомбама и тек тада приморани на повлачење у ровове које су утврдили на одстојању од 180 до 200 метара од српских (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 27).

У 9 часова и 30 минута, 10. септембра Аустријанци су отпочели дејствовати врло јаком артиљеријском ватром. Српска јој артиљерија није могла ништа. Противничка ватра је тукла доста тачно, а уз то била је и веома јака. Како би се њено дејство умањило, прибегло се једном лукавству. На једно дрво обесили су војничко одело напуњено сламом, како би га представили као осматрача. Када је приметио овог лажног осматрача, противник је преместио ватру на њега и тукао га цело поподне, те је на тај начин једно извесно време створена могућност да српски војници буду поштеђени јаке ватре (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 27). Непрекидна пушчана, али и веома жестока артиљеријска ватра од стране Аустроугара тога дана, наносила је знатне губитке српској војсци, али је и снажно утицала на општи морал њене пешадије. Њена једина нада тог дана била је сопствена артиљерија, али она није имала муниције и морала је да ћути. Извештаји команданата батаљона говорили су да се противник упорно утврђује и на левој обали Дрине. Аустријанци су тога дана предузели још један напад на српске ровове и дошли до саме ивице, одакле су поново морали бомбама бити враћени, осим на левом крилу Парашничког одсека где су се задржали и укопали на 100-150 метара испред ровова 4. батаљона XIV пука I позива (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 28).

Овакви напади његови понављали су се сваког дана и ноћи за све време до смене нашег батаљона 14. септембра. За који се је време непријатељ приближио према нашем десном

крилу на самом углу, гди смо одржавали везу са III пуком и пуком из тимочке дивизије, одакле се је помицао лево и десно и утврђивао тако да се већ после 20 дана приближио према нама на 100-200 метара (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 8).

Распоред српских трупа на овом крилу тога дана био је: два батаљона XVI пука у првом борбеном реду, један батаљон III пешадијског пука у саставу Парашничког одсека, један на предстражи на Дрини и један у одсечној резерви (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 28). Оваквим распоредом дочекан је следећи дан који је обележен аустроугарском хаубичком ватром карактеристичном по томе што је била јака, снажна и веома тачна, као руком бацана. Хаубичка зрна падала су у српске ровове и наносила знатне губитке њеној војсци, што је почело колебати војнике. Како је хаубичка ватра била непрестана од 11 часова до 16 часова и 30 минута, тек тада је командант 1. дивизиона тимочке пољске артиљерије наредио команданту 3. тимочке батерије да отвори ватру на противничку артиљерију, која је била на левој обали Саве код Раче. Као и увек када српска страна отвори артиљеријску ватру, аустроугарска престане са дејством, вероватно у циљу да створи убеђење код српске артиљерије како их је пронашла. То је био начин да се српска батерија наведе да и ноћу гађа истим елементима и не наноси им губитке. Иако су ово знали и српски команданти, то је ипак био једини начин да се противничка артиљерија принуди да престане са својом ватром (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 29). Тога дана добијено је наређење да се на аустроугарску артиљеријску ватру више не одговара истом мером, јер се тиме само трошила беспотребно муниција, али се и противнику показивала малодушност. Због тога је требало отварати пешадијску и артиљеријску ватру само онда, када се имало пред собом сигуран циљ и када је то сама одбрана захтевала. Даље у наређењу се наводи да за бесциљно трошење муниције и за отварање ватре без потребе биће строго кажњавано.

Тога приближавања уопште не би било – и даље би се спречавало да нам није било издато наређење за штедњу муниције; и под том штедњом муниције непријатељ је искоришћавао поједине ноћи да се приближи и јако утврди.

Но ближе га више не пустисмо. Одређени бомбаши т.р. сваке вечери и ноћи стално су га узнемиравали (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 9).

Аустроугарска артиљерија наставила је била са својим дејством и наредног дана, и одликовала се прецизношћу, како дању, тако и ноћу. То је била последица постављања батерија у непосредну близину, одлично осматрање и одржавање везе сваке врсте, телефоном, сигнаlima, светлећим ракетама. Јака ватра била је необична, и могло се увидети да јој је циљ био да својим трупима створи могућност јуриша. Тако је и било. И поред тога што су српске трупе биле отвориле ватру, противник је енергично напредовао. Аустроугарски војници ишли су напред са пушком пребаченом преко рамена, а носећи у рукама, према глави, џакчић са песком. Чим би српском јаком ватром, били принуђени да се зауставе, они би залегли, постављајући ове џакчиће испред себе и отварали ватру. Овако наступајући они су успели да дођу у непосредну близину српских ровова, на 10-15 метара, на месту где су постављене бодљикаве жице, која их је зауставила (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 30). Српски војници били су физички и морално већ потпуно исцрпљени. Ипак су смогли снаге и бацајући бомбе на нападачеве стројеве, нанели су му огромне губитке. Овом одбраном унели су страх у њихове војнике, тако да су почели да се повлаче. Том приликом заробљено је 59 аустроугарских војника и један официр (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 31). Колики је страх био код аустроугарских војника сведочила је галама која се чула из њихових ровова, а који су били толико близу да се свака реч могла јасно чути. Чуле су се јасне псовке и грдње њихових официра који су покушавали да поново покрену војнике на напад. Овај догађај нам сведочи и то да су у супротном рову били аустроугарски војници који су говорили за српске војнике разумљивим језиком, да су то вероватно били мобилисани припадници јужнословенских народа. Како било, ова успешна одбрана веома је позитивно утицала на морал српских војника (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 31).

Наредних дана примећено је кретање аустроугарских снага, испред левог крила Моравске дивизије I позива и испред фронта

Тимочке дивизије II позива. Аустријанци повлаче своје трупе ка Зворнику, а остављају само слаб заклон добровољаца и ландштурма (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 33). Настављена је рововска борба и размена ватре и са једне и са друге стране, по неколико покушаја аустроугарских јуриша, али и жестока одбрана српских трупа, након чега се јасно чула свађа у њиховим рововима, на српском језику (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 35).

Увидевши да на овај начин не могу да освоје српске ровове, Аустроугари су почели да израђују приближнице. Оне су полазиле из њихових ровова, па су се пружале право на фронт српских ровова од којих је чело приближнице било далеко само за 80-100 метара. На тај начин везивали су своја чела, једним ровом паралелним српском рову и тако своје стрељачке заклоне постепеним и дугим радом, привукли у непосредну близину српских ровова (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 37). Како не би ове приближнице већ примакли својим челом српским рововима и онда у току ноћи одједном почели избацити своје нападне делове, српска је хаубичка батерија морала да туче њихове приближнице и захваљујући великој прецизности, јер су зрна падала тачно у њима, овај покушај је осујећен.

Од једног заробљеног аустроугарског војника сазнало се да се на Парашници и код Рачанске царинарнице налазе 73, 102, 91, 79, 88. и 37. пук, један ескадрон коњице из 8. драгонског пука и 16 топова, да су по пуковима имали великих губитака, тако да они сада броје половину свога првобитног стања и да су им официри углавном резервисти.

Тврдњу овог војника о великом броју погинулих, потврдио је и догађај који је уследио непосредно након његове изјаве. Наиме, у 14 часова тога 19. септембра, из стрељачких ровова подигнута су два барјака Црвеног крста и један потпуно бео. Желели су да на фронту завлада тренутно затишје, како би покупили своје изгинуле, који су се налазили између српских и њихових ровова. Међутим, ово са српске стране није било одобрено, већ је одмах отворена пешачка ватра. Разлог овоме, да се не дозволи противнику да покупи своје изгинуле, био је у томе, што се испред њихових ровова налазио врло велики број изгинулих, који су услед дугог стајања већ почели да шире веома непријатан и несносан мирис. Овакво стање имало је за последицу да се противнику отежава

њихов боравак у рововима, а и наравно, врло је рђаво утицало на морал њихових војника. Зато су и хтели да уклоне и покопају лешева. Знајући за ове разлоге, са српске стране није дозвољен овај њихов покушај (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 38). Аустроугарских лешева између ровова било је толико да је то чинило и својеврсну препреку њиховој пешадији приликом наступања.

У наредним данима штедња муниције са српске стране омогућавала је Аустријанцима да наставе са израдом приближница према противничким рововима и на тај начин образује нов стрелачки ров спајајући њихове крајеве (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 39). У немогућности да шта друго предузму противу приближница, српска пешадија у рововима организовала је бомбашка одељења која су одлазила током ноћи до аустроугарских ровова и у њих убацивала бомбе. Када је 23. септембра у 12 часова прочитан у српским рововима извештај о руским победама на фронту, то је изазвало опште одушевљење код војника да су узвикивали „Ура! Живели Руси!“ што је од Аустријанаца дочекано јаком пушчаном ватром. У току ноћи, бомбашко одељење опет се пришуњало до противничких ровова и у њих убацивало заједно са бомбама и извештај о победи Руса (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 40).

Последњих дана септембра месеца на овом делу фронта могло се приметити знатно слабије отварање ватре са аустроугарске стране, а и њихова артиљерија дејствује врло ретко. Сви су изглед били да је Оскар Поћорек један део своје артиљерије и пешадије упутио на другу страну. Утом је и киша почела непрестано да пада па је Дрина почела да надолази.

До 5. октобра Аустријанци су успели да споје своје приближнице са рововима и да на њима израде надстрешнице и пушкарнице. На тај начин добили су две линије добро израђених ровова, које су биле једна са другом спојене саобраћајницама. Прва линија њихових ровова била је сада на 40-50 метара, а друга на 150-200 метара и ту се нису заустављали, већ су на фронту према Дрини израђивали нове приближнице. Наредна три дана била су мирна, ремећена једино спорадичном пушчаном паљбом, али ово затишје као да је наговештавало надолазећу буру. Око 14 часова, 9. октобра, Аустроугари су отпочели дејствовати јаком артиљеријском ватром на целом положају. У почетку су тукли само пешачке ровове, али су касније пренели ватру и на српске батерије

(ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 41). Да би се избегли губици од ове ватре, сва артиљерија са српског фронта отпочела је своје дејство на противничке стрељачке ровове. После дужег времена дејствовања, како би спасила своју пешадију коју је српска артиљерија прецизно погађала, противник је престао са артиљеријском ватром.

Морал српских војника био је у веома критичном стању. Да би се позитивно утицало на исцрпљене војнике, 10. октобра у 12 часова у српским стрељачким рововима прочитан је извештај о победи Руса. Извештај је добијен од Команданта Моравске Дивизије I позива и гласи:

„У седмодневној упорној бици на левој обали Висле, испред Варшаве, Руси су разбили Немце широким фронтом од преко 100 километара који се на југ протеже до реке Пилице. Они снажно гоне Немце, који не стижу ни да поседну своје прихватне положаје. Десно крило, јужно од реке Пилице, узалуд покушава да се задржи. На реци Сани, Руси су прешли у наступање јужно од Пшемисла. Под снажним ударцем Руске војске попушта очајан отпор аустријских маса састављених највећим делом од корпуса, који су раније већ били тучени.

Предње се доставља на знање с тим, да се војницима саопшти тачно у подне, после чега да се узвикне три пута: УРА!, ЖИВЕЛИ РУСИ!, ЖИВЕЛИ САВЕЗНИЦИ!, а где има музике да иста интонира савезничке химне“ (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 42).

Након читања извештаја, пуковски оркестар из стрељачких ровова интонирао је савезничке химне. Звук музике из српских стрељачких ровова свакако је оставио значајан утисак на противника који се налазио на само 40-80 метара, због чега је одмах отворио брзу паљбу, на коју српски војници нису одговарали, те је она брзо и престала.

Све је ово изгледало као увертира за оно што ће наступити од 12. октобра. То је био дан када је почела крвава тродневна борба. У том тренутку десно крило Моравске дивизије I позива састојало се из два пододсека, један према Дрини и имао је предстражни распоред, а другим делом према Сави и имао је борбени распоред. Трупe десног крила, наизменично су поседале час један, час други пододсек.

Аустријанци су рано ујутру, 14. октобра, предузели снажно бомбардовање положаја Парашничког одреда и десног крила Моравске

дивизије I позива, а затим су пешадијом предузели снажан напад (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, Књ. 3, 1925, стр. 140-146). Српски су ровови били бомбардовани непрестаном артиљеријском ватром са свих страна и из свих оруђа. Напад је био толико жесток и толико прецизан да су под најужаснијом ватром војници са ашовом избацивали земљу из затрпаних ровова како би ослободили своје затрпане другове и тако их спасили, а опет са стране, крај себе су држали своју пушку како би је могли употребити, ако аустроугарска пешадија крене напред. Стање је било такво да се једва чекала ноћ у нади да ће артиљеријско дејство престати (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 44).

Артиљеријска борба трајала је сваким часом све жешића и жешића, страшнија над страшнијом и трајала је даноноћно пуних 56 сати, чије је дејствовање достигло врхунац 14. октобра ујутру. Не може ми се пребацити кад кажем да је се земља тресла од зрна тешке непријатељске артиљерије... Овакво дејствовање – бомбардовање наших ровова не може бити равно ни бомбардовању какве опседнуте и утврђене вароши (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 10).

Због недостатка муниције, српска артиљерија није смела да отпочне своје дејство. Срећна околност за српску војску је једино била у томе што противничка разорна зрна нису увек експлодирала, већ се само закопавала у земљу. Исправно је било можда свако десето, те је то српску војску спасило великих губитака, који би свакако били да је аустријска муниција била исправна. То је и једини разлог што је српска војска успела да одржи положај још који дан, иначе би била приморана да га напусти још првог дана.

Велики интензитет и груписање артиљеријске ватре против српских стрељачких ровова био је очигледан предзнак да ће се аустроугарска пешадија покренути у сваком тренутку. Тако је и било 14. октобра када је артиљеријска ватра почела своје непрекидно дејство од 2 часа после поноћи.

Овакво бомбардовање учинило је, те је од саме артиљеријске ватре цео положај био покривен густим димом, тако да се нећу опет пребацити ако кажем, да друг друга услед так-

ве густине дима није могао видети. Ово су искористили Аустријанци и под маглом и димом од барута, а заштитом своје много надмоћније артиљерије кренули су на оба два XIV пука I и II позива, тако да успевају и потискују наше десно крило (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 11).

До 7 часова и 30 минута трајала је снажна канонада која је порушила грудобран укупне дужине од 68 метара, на левом крилу Парашничког одсека и формално затрпала једну чету, као и читаве десетине на другим секторима. Маса војника била је контузована, рањена, аустроугарска пешадија почела је једним делом да дејствује из својих ровова, а другим делом да наступа у јуришу напред (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 46).

У том нападу, аустроугарска војска је најпре успела да продре на десном крилу Моравске дивизије I позива који се спаја са Парашничким одсеком. То им је омогућило да дејствују са бока, али и са леђа. Одједном, истовремено и са фронта и са бока и позадине, пешадија је почела нападе на српске ровове. Војници су већим делом били затрпани у рововима, а оно мало војника што је остало способно за борбу, угледајући се на своје старешине, остало је и даље на свом месту, бацајући бомбе на нападача. Настало је опште клање по рововима. Војници који су могли да се благовремено извуку, повукли су се мало позади и ту се сакупљали код чете што је била у резерви.

У тренутку када је у српским рововима наступила права туча и клање између противничких војника, командир чете која је била у српској резерви, кренуо је чету у напад са тежњом да тиме створи могућност четама које су у рововима и тукле се са противником, да се из њих извуку. Овај је напад у почетку имао успеха, али када су нови наступајући редови аустроугарских стрељачких стројева поново почели ускакати у српске ровове, настао је „прави кркљанац и забуна“. Отпор се није могао више дати, јер је један део аустроугарске пешадије готово прејурио преко српских затрпаних војника са циљем да спречи њихово прикупљање уназад и давање новог отпора. Командир митраљеског одељења уз припомоћ неколико официра прикупили су нешто војника око себе и покушали да образују на око сто метара од стрељачких ровова другу привре-

мену одбрамбену линију и да Аустроугарима не дозволе даље напред (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 47). Давали су противнику отпор очекујући заповест за повлачење или пак појачање, са којим би кренули напред у напад.

Остаде и даље само још наш батаљон. Непријатељ нас већ залази, предузесмо 2-3 јуриша узастопце, не би ли колико толико задржали непријатеља. Претила је проста опасност, не што ћемо сви изгинути, но што ћемо бити са свију страна опкољени. Позади нас непријатељ већ зашао и гађа нас митраљезима у леђа. Тешка и претешка ситуација. Без наређења се није смело одступити... Тек у последњем часу када сам мислио да је већ све изгубљено и да морамо ту сви и остати, долази наређење команданта да се и наш батаљон повуче и одступи у редут на крај села Црне Баре на ½ км позади овог првог одбрамбеног положаја (ИАП, л. ф. Ј. П., Кратак опис борбе на положају Рача-Ђумрук, рукопис, стр. 12).

Међутим, напред се више није могло, а изгубљено се више није могло вратити. Повлачење је извршено у потпуном реду и то у почетку под борбом. Повлачећи се постепено у скоковима, батаљони су доведени на другу линију одбране на североисточну ивицу села Црне Баре, која је била спремна и урађена још раније. Са овим одступањем завршене су и борбе на Црној Бари и Парашници односно Рачи Ђумруку.

Моравска дивизија I позива је у скоро двомесечној Бици на Дрини према непотпуним извештајима о губицима, имала 4.446 избачених старешина и војника из борбеног строја (611 погинулих, 3.117 рањених, 145 контузованих и 573 несталих) (Динчић и Трајковић, 2018, стр. 39). Највеће губитке су претрпели батаљони 3. пука, чији је командант потпуковник Милорад Ристић тада био тешко рањен и убрзо умро. Команду је преузео пуковник Јован Угриновић. Позицијски рат био је тешко искушење за српску војску зато што је оскудевала у одећи, обући и логорској опреми. Време са хладним кишама и суснежицом још више је погоршало стање српских трупа.

У аустроугарској Балканској војсци избачено је из строја преко 50% њеног бројног стања. Међутим, аустроугарска Балканска вој-

ска искористила је стабилизацију фронта за поуну и припреме за нову офанзиву, којом би, што пре, прегазила Србију. Попуном и ојачањем она је нарасла на око 245.000 људи са преко 800 топова разног калибра. Са друге стране, српска војска није имала допунских трупа, а од регрута једва је формирала 7 пукова, од којих је 3 већ употребила за поуну губитака, што није било довољно да надокнади губитке ни бројно ни квалитетно (Војна енциклопедија, 1975, стр. 280).

Као закључак на крају може се рећи да се Битка на Дрини за-снивала са српске стране на непрекидној и упорној одбрани, дефанзиви, а са аустроугарске на енергичним и дрским нападима. Међутим, положај који је обухваћен рекама Дрином и Савом, преко којих је била пласирана аустроугарска артиљерија и пешадија, омогућио је да је српске положаје тукла по својој вољи, фронталном и уздужном ватром, како јој је било потребно. Оскар Поћорек је знао да његова пешадија не може лако отерати српске војнике са утврђеног положаја те је отпочео са сталном артиљеријском ватром, сваког дана, мало по мало, да их ломи. Тако, уместо да српске трупе противника упорном одбраном на свом положају сло-ме и учине неспособне за даље надирање, испало је обратно, он је сломио српске војнике и учинио их неспособним да дају отпор када је његова пешадија кренула напред (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 51). Разлог томе је свакако што је он својом артиљеријом успевао да концентричном ватром туче са свих страна и обухватајући том ватром целокупну српску војску, успео да се привуче у непосредну близину, на 600-800 метара, одакле је на-носио велике губитке и имао велику прецизност. Са друге стра-не, српске се батерије нису могле привући ближе, на оно место одакле би могле успешно да туку извесне противничке групе, јер би тада биле изложене да буду уништене од оних осталих аустро-угарских група, које нису могле да туку у исто време. Да су поста-вљене даље, позади, ван дејства аустроугарских батерија, онда не би могле постићи никакво дејство јер им је домет мањи неголи код противничких топова. А свакако да је српски положај био отежан тиме што се на њему морало остати, није се могло напред, а назад се није смело (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 51).

То су разлози који су омогућили Оскару Поћореку да својом артиљеријом дејствује против српских ровова и тиме омогућио сво-

јој пешадији да се постепено приближи на одстојање од 40-60 метара. Штетан утицај велике близине аустроугарске пешадије прво се испољио у физичкој изнурености људи. Сваког тренутка војник је морао бити спреман, да сваки противнички покушај паралише. Затим дуго бављење на једном истом месту јако је заморило људе. Због тога је био потребан велики надзор старешина да се људство одржи будним и способним за акцију. Једино средство да се ово постигне било је стално одржавање слабе пешачке ватре, али због штедње муниције ово је било забрањено. Као резиме неуспеха српске војске на овом положају могло би да се каже да је био последица најпре рђавог положаја самих трупа, затим слабог дејства артиљерије због оскудице у муницији, велике близине противничке пешадије и немања дубине и на крају самог карактера борбе, односно врсте одбране која се заснивала на дефанзиви (ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 52).

Србија је у балканским ратовима 1912 - 1913, и у току церске битке утрошила готово све материјалне резерве, проблем снабдевања српске војске током читаве битке на Дрини тешко је оптерећивао владу и Врховну команду. Једино у снабдевању храном није било већих тешкоћа. Пошто су силе Антанте и саме оскудевале у војним потребама, снабдевање српске војске са њихове стране вршено је уз велике тешкоће. Од великих поруцбина с више страна притицале су само незнатне количине муниције и готово безначајне количине одеће, које нису могли да подмире велике потребе српске војске. Оскудица је сваким даном била све већа и тежа са јачањем притиска од стране аустроугарске офанзиве и са наступањем јесење кише, снега и хладноће. Требало је много моралне и физичке снаге да се таквој ситуацији одоли (Ђуришић, 1969, стр. 309-317).

Колико је драматичан положај био због недостатка муниције и резерве у људству говори нам догађај при самој Врховној команди српске војске када је војвода Степан Степановић, пошто је неколико његових категоричних захтева за неопходном резервом и муницијом остало без резултата, у јеку борбе у Парашници упутио телеграм Врховној команди којим захтева да буде разрешен дужности. Након жестоке расправе са начелником Врховне команде војводом Радомиром Путником, војвода Степа и даље је остао на свом положају (Скоко и Опачић, 1985, стр. 95-96).

ЗАХВАЛНИЦА

Господину и колеги Александру Динчићу из Ниша захваљујем се што ми је уступио пуковски дневник Релације 16. пешадијског пука I позива.

ЛИТЕРАТУРА

- Динчић, А., Трајковић, В., (2018). *Моравска дивизија у Првом светском рату 1914-1918*, Лесковац, Народни музеј.
- Ђуришић, М., (1969). *Битка на Дрини 1914*, Београд, Војноисторијски институт.
- Скоко, С., Опачић, П., (1985). *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије: 1876 – 1918. Књ. 2* (6. изд.), Београд, БИГЗ.
- Станисављевић, Ж., (1928). *Гоњење након царске битке*, Београд, Државна штампарија.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књ. 2* (1925). Београд, Главни ђенералштаб.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књ. 3* (1925). Београд, Главни ђенералштаб.
- *Војна енциклопедија. 9* (1975). Београд, Редакција Војне енциклопедије.

Примљено/ Received on 19.06.2019.

Ревидирано/ Revised on 12.09.2019.

Прихваћено/ Accepted on 19.10.2019.